

ІЗ ТАБІРНОГО ЩОДЕННИКА КНЯЗЯ ЯНУША РАДЗИВІЛЛА

У публікації подано фрагмент із табірною щоденника польного гетьмана литовського князя Януша Радзивілла – унікального джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Документ є детальним літописом, в якому день за днем фіксувалися всі важливі події (серед них і ті, що досі не відомі історикам).

Серед джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. особливе місце належить т. зв. табірному щоденнику польного гетьмана литовського князя Януша Радзивілла. Це джерело зберігається в АГАД (AGAD – Архів головний актів давніх) у Варшаві¹ і було виявлене у 1970-х рр. покійним нині польським істориком проф. Т.Василевським. Табірний (інакше: канцелярський) щоденник почали вводити до наукового обігу Ф.Сисин (США–Канада)², котрий знайшов у ньому і видрукував кілька незнаних досі листів Богдана Хмельницького, Г.Віснер (Польща), М.Нагельський (Польща)³ і автор цих рядків⁴. Робота над табірним щоденником ускладнюється тим, що пам'ятка має великий обсяг (близько 1000 стор.), також і тим, що частина її написана нерозбірливим почерком, ряд сторінок перебувають у поганому стані, а пагінація сторінок плутана або відсутня зовсім.

Табірний щоденник є унікальним джерелом, рівного якому важко знайти. Це офіційні записи, що їх вели уповноважені особи (секретарі, писарі) при ставці Я.Радзивілла, який був фактично командуючим литовською армією (великий гетьман литовський Ян Кішка був старший за віком і хворобливий, через що майже не брав безпосередньої участі у походах). Щоденник являє собою дуже детальний літопис, у котрому день у день фіксувалися всі гідні уваги події. Щодня уповноважені особи записували все, що робилося у ставці й таборі Я.Радзивілла, а головне – вводили до щоденника копії листів та універсалів князя, та всю кореспонденцію, яку отримував князь, а також конфесати (протоколи допитів українських та білоруських повстанців) тощо. Щоденник, на жаль, зберігся не в повному обсязі, тут зафіксовані події тільки від червня 1649 р. (Загальська битва) до лютого 1652 р. Досі не виявлено початкової частини джерела, яке охоплювало події як мінімум з початку січня 1649 р., а також його завершальну частину (1653–1655 рр.). Зате знайдено фрагмент, що стосується подій від 11 травня до 9 червня 1651 р.⁵ та кореспонденцію Я.Радзивілла за період із 6.06. по 22.07.1652 р.⁶ Чимало листів князя розпорошено по різних архівах і, імовірно, вони теж були занотовані упорядниками щоденника, але ця його частина не збереглася.

У даній публікації увазі читачів пропонується майже повністю той фрагмент щоденника Я.Радзивілла, який охоплює події з 29 березня по 13 квітня 1651 р. (нами пропущено декілька документів, які не мають особливої цінності, адже стосуються суто внутрішніх (фінансових) справ війська Великого князівства Ли-

товського, також і ті, які вже були видрукувані. Даний фрагмент є достатньо репрезентативним, він дозволяє судити про весь щоденник у цілому, методику складання, коло зацікавлень авторів, у числі яких бачимо насамперед шляхтича Семена Павшу, який здобував через «язиків» та розгалужену мережу агентури чи не найціннішу інформацію про те, що діялося у середовищі повстанців на українсько-білоруському прикордонні, про ситуацію в цих краях, насамперед на Поліссі та Сіверщині, про селянські збройні виступи. Період, який висвітлюється у цій частині щоденника, важливий і тим, що обидві воюючі сторони вже розпочали кампанію 1651 р.: відбулася битва під Красним на Поділлі, у ході якої загинув брацлавський полковник Данило Нечай, пала Вінниця, але героїчна оборона монастиря під Вінницею, очолювана полковником Іваном Богуном, дала змогу українському війську перейти в контрнаступ. У щоденнику йдеться переважно про той театр воєнних дій, котрий було відведено військам Велико-князівства Литовського, тобто на українсько-білоруському прикордонні. Якраз про події на цьому театрі сучасна історіографія знає найменше.

Наведені документи дозволяють простежити мобілізацію збройних сил обох сторін на Поліссі, Волині, Стародубщині, південно-східній Білорусі, навіть у самому Києві (див. унікальний лист овруцького архімандрита, надісланий із Києво-Могилянського колегіуму – Ю.М.); хід розвідувальних заходів і перші збройні сутички тощо. Саме тут знаходимо унікальні дані про події в Чорнобилі та його околицях, насамперед про існування Чорнобильського полку та Горностайпільської сотні; згадка про чорнобильського священика – розвідника Речі Посполитої (чи не той це чорнобильський протопіп, який подав пізніше унікальні свідчення про негативне ставлення киян та чорнобильців до рішень Переславської ради?); дані про місію шляхтича Мисловського (посланника Я.Радзивілла до Б.Хмельницького); про головну особу в польсько-українських переговорах – київського воеводу Адама Киселя; про трагічну долю міста Обухова на Київщині. Саме тут знаходимо унікальне свідчення про колишнього звягельського, потім котелевського й ходорківського полковника Михайла Тишу, також про сотника Івана Бруяку, котрі стали ренегатами, перейшовши на бік Речі Посполитої. Представлені тут і донесення, які отримували Я.Радзивілл від командування коронним військом на Поділлі. У них йшлося про розвиток військової кампанії у цьому регіоні (битва під Красним, падіння Ямполя, Стіни та ін.), про облогу вінницького монастиря і загибель черкаського старости Миколи Киселя (рідного брата Адама Киселя) та ротмістра Мелешка, про уманського полковника Йосипа Глуха, врешті про самого Богдана Хмельницького. Звичайно, треба брати до уваги відверту ворожість до повстанців творців даного джерела, адже переважна їх більшість походила з табору карателів, які вогнем і мечем придушували національно-визвольну боротьбу українського народу.

Не переказуючи інших важливих звісток табірної щоденника Я.Радзивілла, наводимо нижче його фрагмент у надії, що це унікальне джерело приверне увагу українських дослідників і врешті буде видане в повному обсязі.

Текст пам'ятки задля економії місця подаємо в перекладі з польської, деякі слова чи кілька слів, що їх не вдалося прочитати, позначаємо умовним знаком (...)*. Пропущений нами документ чи декілька документів позначаємо знаком [...]. Загальноприйняті на той час скорочення, як-от: п. – пан; пп. – панове; й. к. м. – його королівська милість (мость); й. кн. м. – його князівська мость; в. м. – ваша мость; п. м. м. – пан мій милостивий (мостивий); В. кн. Л. – Велике князівство Литовське – у тексті не розшифруємо.

¹ Архів головний актів давніх у Варшаві. – Ф.«Архів Радзивіллів». – Від. VI. – №36.

² *Syryn F.E. Documents of Bohden Kmelnycky / / Harvard Ukrainian Studies. – 1978. – December. – V.2. – S.500–524.*

³ *Nagielski M.* Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle diariusza kancelaryjnego z lat 1649–1652 // *Radziwiłłowie. Obrazy literalne. Biografie. Świadectwo historyczne.* – Lublin, 2003. – S.306–316; *Idem.* Diariusze Radziwiłłowskie w zbiorach działu VI Archiwum Radziwiłłowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych // *Miscellanea historico-archivistica.* – T.XIII. – Warszawa, 2001. – S.35–50.

⁴ *Мицик Ю.А.* Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. – 2001. – №1. – С.134–147; *Його ж.* Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // *Сіверянський літопис.* – 2000. – №3. – С.3–26; *Мыцык Ю.* Палкоўнік Ілля Галота і Загальская бітва 1649 г. у святле новых дакументаў // *Спадчына.* – 2002. – №5–6. – С.64–77.

⁵ Ягеллонська бібліотека у Кракові. – Відділ рукописів. – №7513/III.

⁶ Державна публічна бібліотека ім. М.С.Салтикова-Щедрина в Петербурзі. – Відділ рукописів. – «Польские рукописи». – Ф.IV. – №133.

Ю.А.Мицик (д-р іст. наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія»)

«29 березня [...]

З мозирської пошти від п. Павші привезено цей лист:

«Його мосьт кн., пану а пану і добродію м. вельможному.

Як тільки до мене дійшов цей листочок від чорнобильського підстарости п. Кишмановського, котрому його прислав піп із Чорнобиля, який і сам жив тут при нас, я зразу ж направила його після написання цього мого листа до в. кн. м. Я його нікому не показував, хіба що одному п. Вехману. А цьому п. Кишмановському я наказав, щоб він нікому про це не доповідав. Зволь в. кн. м., п. м. м., про це знати. Але правдоподібно, що цей горностайський сотник, пишучи до свого брата, чорнобильського вйта, доповів про розгром усіх комісарів і цієї крихти війська, що при них була; якщо так є і він прагнув, щоб комісари з'їхалися у невеликому почті, тоді я це міг би довести, бо дуже добре знаю почерк цього сотника, що поставив власний підпис на цьому листочку. Я, виконуючи в усьому поважний наказ в. кн. м., мого п. і добродія, зараз посилаю на Україну і до Овруча задля певних вістей. Усе, про що мені звідти повідомлять відносно того, що там діялося чи діється, я цієї ж години дам знати в. кн. м., п. м. м. Не завадить в. кн. м., п. м. м., і це пригадати: зволь в. кн. м., п. м. м., своїм наказом зблизити цих людей від Туровського тракту сюди, ближче до Петрикова, а також наказати це й іншим хоругвам, бо певно, що коронне військо було в купі, а при ньому був пан чернігівський воевода і й. м. п. брацлавський воевода. Доповідаю в. кн. м. доповідати і про те, що вже п. Павлович і драгунія Ельзнера вступили до Мозира; їх нема й вісімдесяти чоловік та й ті зовсім не мають пороху, ані свинцю й гнотів. Вони вимагають у мене того пороху, що належить полку й. м. п. Курпського, але я не наважуюсь дати це своїм без волі в. кн. м., хіба що, не дай Боже, мусив би це робити. Ми, Господа Бога взявши на поміч, вирушаємо зараз до Бабич, аби тільки ріка очистилася, бо не можемо вирушити без пороху і човнів, доки ще не пройшла крига. Доповівши про це в. кн. м., п. м. м., себе самого і т. д.

У Мозирі 27 березня року 1651».

У ньому вкладено листочок козацького сотника до свого брата, горностайпільського вйта, писаний по-руськи: [...] (далі йде опублікований нами раніше лист горностайпільського сотника Михайла Панкевича – Ю.М.).

Князь й. м. дав відповідь, дякуючи за відомості й наказуючи питати про достовірніші (новини), також про товариша, якого відправили з листом до Хмельницького.

З віленської пошти тільки:

Універсал на половину грошового хліба в Каменцизні послав до п. Павші, щоб розділив порівну, наказавши (дати) на його власну хоругву, роти п. Погирського, п. Павловича, п. Вехмана, п. Ельснця.

30 березня

[...]

31 березня

[...]

Тоді було віддано князеві його мості з мозирської пошти від пана Павші оці листи: Перший лист від самого пана Павші такий:

«Яснеосвічений мостивий князю, пане і пане, добродію мені милостивий!

Як тільки мій посланець повернувся з України і з Овруча, так тут же до вашої князівської мості, мого мостивого пана, посилаю з цими невтішними авізами. З них ваша князівська мость зволиш зрозуміти, до чого йде; тут, коло Овруча і коло Чорнобиля плебе також почав збиратися до куп. Якщо ваша князівська мость, мій мостивий пан, зволиш дозволити, то не вадило б спробувати щастя задля вашої князівської мості і просити відповідного наказу. Також в. кн. м. даю знати, що мені повідомляє п. Курпський: певний полк стоїть у Любечі, а другий – у Лоєві, отже не завадило б нам додати ще більшої допомоги, заради Бога, мостивий князю і мій добродію, зволь розіслати до хоругв, щоб вони якнайшвидше збиралися до в. кн. м., бо це швидкий і хитрий ворог, тим більше, що він стоїть недалеко від нас, під Білгородом, а це не більше як 28 миль; там (?) стоять певні татари і недалеко від них вже по містах і містечках, скрізь дуже багато збирається людей до куп. Повідомивши про це в. кн. м., самого себе віддаю і т. д.

У Мозирі дня 29 березня.»

Другий лист до й. м. від овруцького ротмістра п. Третяка від імені всіх обивателів такий:

«Із немалим нашим задоволенням ми дізнались, що в. кн. м., пан наш мостивий, зволив наблизитися з військом до Дніпра, внаслідок чого ворог може вже на менше собі сподіватись. А оскільки в. кн. м., п. наш мостивий, нас власне тут самих (...)*. Ми повністю пограбовані, у бідності нашій на наших попелищах залишаємося з достатньою рішучістю, з готовністю пожертвувати життям. Ми готові віддати своє життя за королівську достойність, отже зволь про нас не забувати і зміцнити доброю радою, щоб ми знесли з мозирським полком і при необхідності об'єдналися з ним. Понижено в. кн. м., нашому милостивому пану дякуємо і в усьому з їх мостями готові зноситися. А в. м. м., пану нашому мостивому, за це піклування, вважай батьківське, виявлене щодо нас, своїх слуг, ми будемо просити Господа Бога, щоб Він зволив зберігати у своєму благословенні на довгі роки в. кн. м. у доброму здоров'ї для опори нашої вітчизни, щоб цього ворога придушити і щоб Господь Бог зволив вітчизну, вважай оплакану, завдяки старанню та піклуванню в. кн. мості, п. н. мостивого, швидко повернути до колишніх свобод і вольності. Як тільки ми якусь відомість від коронного війська отримаємо, то негайно в цю ж годину передамо до Мозиря, до й. м. п. Павші. І взагалі, якщо до нас дійде щось важливе з табору та від його мості нашого воеводи, котрий скоро повернеться, тієї ж години повідомимо, Завершуючи цим цього листа, наші понижені послуги якнайстаранніше в. кн. м., нашому пану і добродію, віддаємо в милість.

Дано з Овруча дня 27 березня.

У ці листи вкладені такі відомості:

Насамперед від цього ж п. Третяка до п. Павші цей лист.

«Мостивий п. Павша, м. в. м. пане і приятелю!

Дуже за це в. м., мостивому пану, дякують всі їх м., м. пп. брати, що в. м. князеві й. м. розповів про нас і що князь й. м. зволив нас дуже потішити, наказавши з полком в. м. зноситися в усіх небезпеках, бо ми ближче до вашої мості, аніж до коронних військ. Всі відомості з табору, які тільки я мав, давні й точні, все це я відіслав вашій мості, (також) листи п. Славецького, які той писав до матері. Тепер немає ніяких новин, хіба що маса непотрібних. Ми маємо свого посланця у таборі, а другого у пана воеводи в Гощі, ці ще не повернулися, звідти буду мати певну відомість і як тільки вони повернуться, не затримаю їх і тієї ж години пошлю, щоб повідомити в. м. Однак думаю, що п. Вольський повернеться швидше, бо він поїхав раніше, ніж наші. Ваша мость буде мати відомості, тільки дай Боже, щоб він міг проїхати, бо, як я маю відомості, селянство одностайно по всіх містечках кличуть добровольців до купи в Коростишеві, Котельні, Павлочі, а кого можуть, то хапають і вбивають. Пан Гуменецький і ці вже втекли і вже наші (...)*. З цим примчав до мене посланець й. м. п. ловчого, що має такі відомості з Корця, ніби пан черкаський староста і пан Мелешко, ротмістри, йшли у першій сторожі до Вінниці і там же обидва полягли. Дай Боже, щоб це виявилось неправдою, але рідко коли таке буває з поганими новинами. Пан Мисловський, будучи у мене, мав їхати (...)* і

братися до війська, а звідти до Хмеля, аж той у іншу сторону, до Києва (рушив). Петрашенко в Брусилові бачив його, повели його декілька козаків до Білої Церкви, до Хмеля. Не знаю, що у листі, важко сказати й про те, як він відбув це посольство до Хмелика. Це повідомивши, віддаюся милості в. м. м. пана. З Овруча дня 27 березня.»

До цього ж пана Третьяка від пана Крентовського Лозького:

«Як тільки до мене дійшла відомість, тут же вночі доводжу до відомості в. м. м. пана про тривоги, які до нас доходять. Не поширюючи свого писання, надсилаю для прочитання копію листа ксьондза коростишевського плебана і їх м. пана Гуменецького. Ми з Божою поміччю ніскільки не тривожачись, хоча ці гультаї задумали вдарити на нас частою і ми перебуваємо в обережності, а якщо Господь Бог на нас допустить, то й самі це власними очима побачимо. І тільки тоді, коли це станеться, тоді покинемо свої дома. Не пожалій в. м., м. м. п., посланця, навіть двох, через посередництво яких я буду щоразу подавати новини; і до Гленська не завадить послати по хоругву й. м. п. старостини, щоб вона сюди наближалась. А якщо була б потреба, щоб всі ми залишалися разом, сам (?) (підійди) ближче від Коростишева під Черняхів і нас може бути добра купа війська. Я думаю, що нині (?) не воєнна пора, але почавши воєнні трансакції, які почали їх мості панове регіментарі (...)*, не можна легковажити ворога. Які тільки відомості з боку мали б в. м., м. м. панове, не забудьте нас ними оповістити. Вчора ми отримали відомість з Корця, що пан черкаський староста і Мелешко на минулому тижні заплатили життям у Вінниці. Коли військо рушило з-під Чернівців до Вінниці, ці згадані панове ротмістри, будучи послані у передню сторожу, начебто були вбиті. Така чутка є у нас, дай Боже, щоб це відмінилось, однак зазвичай погані новини рідко відмінюються. Якщо я буду мати щось нове про цю нещасну вість, то не затримаюсь і дам знати. Віддаюся при цьому і т. д. З Горошкова, дня 24 березня 1651.»

Від ксьондза коростишевського плебана до пана Незвовського цей лист:

«Мені вельми мостивий пане Незвовський, м. м. п. і приятелю!

Після написання цієї картки прийшла певна і неодмінна відомість з Києва, що добровольців скликають на багатьох місцях. Київський полк виступив. Всі шляхетські маєтності і всі податки взяті для гетьмана, словом вже такі страхи, бунти й небезпеки, як і були. Орда в Білгороді (?) і в інших місцях з цього боку Києва. За цим вашої мості приятель і слуга.

Гультайства все більше прибуває до Коростишева, виступає все Війська Запорізьке».

До п. Гуменецького від якогось Фонтана цей лист:

«Не затримуючись писанням до в. м., м. п., маю такі невтішні новини, що вже взято лециньського старосту, тобто Поломецького. А два інших з числа військових ледве втекли і знаходяться тут, у мене. А задум їхній такий, відносно чого вони сьогодні матимуть раду, щоб з обох боків перекрити шляхті шляхи, одні з Коростишева, другі – від Котельні; і на добровольців кличуть у Котельні, а хочуть вдарити від Черняхова (Czernichowa) і від Вілька. Я вже в Гузиньцю, у пана Шеніовського, чекаю на інших своїх і тому не довелося мені написати з Левкова до в. м., м. п. А в. м., якщо зволиш мати якусь відомість, зволь мені в. м., м. п., повідомити. Якщо в. м. волієш вирушити сьогодні, то (напиши) в. м. м. п., куди хочеш прибути. Шкода собі (їх) легковажити. Ті, що втекли з їхніх рук, знаходяться при мені. Вони до цього часу сиділи у лісі, а діялося це вчора. При цьому мої послуги і т. д.

Від й. м. пана київського воеводи до панів овруцьких обивателів:

«М. м. панове, овруцькі обивателі, м. в. м. панове і брати!

Досі від його королівської мості у цьому пункті не маю наказу: чи не накаже і нам усім, при своїй сцені (?) залишатись і захоче знати про нас, чи ми (готові) до війська і до свого панського боку збиратися. Бо коли б й. к. м. не хотів би тут про нас знати, наші рішення мали б бути небезпечними. Коронне військо майже біля Дніпра, а друге, В. кн. Л., відомо як далеко стоїть. Ми тоді б самі залишилися і мали б перебувати у великій обережності. Мої хоругви, котрі я набрав за власний кошт, вже біля Случі, коло Острожка. Я наказав їм чекати на наказ від к. й. м. і на себе.

Знаю і то в. м., м. м. панове і брати, як безсумнівне, що коли й. к. м. благословить мені йти в ту сторону, то мені не годилося б залишатися у кутку. Тому я швидко просив би в. м., моїх мостивих панів, щоб нам усім Овруч був у тилу, щоб ми були ближче до лінії (кордону), щоб мені не довелося пильнувати Овруча, а всю Стіну покинути. Що стосується комісії, то незрілий плід важко зірвати. З обох сторін вона пущена на самоплин (?). Після розгрому Нечая я й досі не маю відповіді від запорізького гетьмана.

Боюся, що вони вже щось інше задумують. З війська ж я щогодини виглядаю відомостей від й. м. п. черкаського старости, мого рідного брата, посилаю пошту. Там відновилася якась ворожнеча. В. м., моїх мостивих панів і братів закликаю (?), що важко вести мирні переговори, бо тут так мусить бити годинник, як його зверху накрутять. Це відомо всім в. м., моїм мостивим панам і братам усім, що на мене (?) покладено й. к. м. і всією Річчю Посполитою. Все, що я пишу до Чигирина, то копії відсилаю до Варшави. Однак у Бердичеві розбито посланця з моїми листами і взято під арешт, а це діялось з великою публічною ганьбою наготи і зневагою щодо мене. Про це я не буду мовчати і в. м., мої мостиві панове і брати, скаржусь; в. м. розумієте (?), як самим важко вести переговори, бо у зрадливих людей поганій (?) нейтралітет. Коли Господь Бог нас покарав, то прагнути війни, означає ходити по бритвах. Звольте ж тоді в. м., м. м. панове і брати, почекати на наказ від к. й. м., про котрий я негайно дам знати. А тепер віддаюся милості ваших мостей, моїх мостивих панів.

З Гоці 12 березня.»

Від овруцького архімандрита до отця Борисовича такий:

«Велебний отче Борисович, мій наймиліший брате у Христі!

Почувши про добре здоров'я твоєї велебності і т. д., тішуся. У нас небезпеки щодня примножуються. Татар велика сила. Одні вже позбиралися до запорізького гетьмана, а інші ще підходять, йдуть. Постійна тривога, церкви грабують, псотять і профанують, людей грабують, жінок безчестять. Місто повне козаків, щодня сподіваються задніпровських полків. Про самого гетьмана кажуть, що він є у Білій Церкві. Що він там робив, не можемо знати. Я вельми шкодую, що зірвався з Овруча, тепер хоча й хотів би (повернутися), але не можу через хворобу, від якої потерпаю. За цим доручаю вас Господу Богу. Дано з Братського монастиря 10 березня.»

Діставши всі ці відомості, князь його мость, зразу ж наказав написати універсали до всіх хоругв нового набору, одних підігруваючи до поспіху, другим погрожуючи, як-от татарським, у разі порушення ними терміну, іншим цей же термін визначаючи в універсали.

Особливо до татар В. кн. Л. на їхнє посполите рушене (князь) видав треті і останні суворі універсали, призначаючи те ж місце під Туровим для їхнього збору.

До хоругви князь й. м. написав, щоб на слухання військової реляції у вівторок відправляли депутатів.

1 квітня

З віленської пошти віддано князівській мості два листи від к. й. м. [...].

Цього ж дня після обіду в присутності князя й. м. провадився перепис піших рот.

2 квітня

Цього дня не було нічого потрібного до діаріушу.

3 квітня

Враховуючи вищенаведені королівські листи до й. м. ксьондзу віленському біскупу, князь й. м. написав до нього такого листа: [...].

Виряджена експедиція віленської пошти, котрій дано універсали до всіх хоругв, крім тих, що стоять у Слонімі, Шерошові, в Чечерську, Пропойську, послані до рук пана на скарбного литовського з проханням, щоб він їх якнайшвидше розіслав.

4 квітня

Рано з мозирської пошти віддано князеві й. мості від пана Павші ці листи:

«Ясне освічений мостивий князю, пане а пане і добродію мій милостивий!

Могла б бути година ночі, коли до мене дійшов лист від й. м. пана Крупського з Хойник, який дав знати про себе і про те, що в тім тракті діється; в цю ж годину свого листа до в. кн. м., мого пана і добродія, пересилаю. Із нього в. кн. мость зволиш зрозуміти про що він доповідає. Я з певних причин через погані переправи не міг рушити з місця до пустого становиська, а ми мусили будувати шалаші для себе. Сьогодні, в день відправки цього мого листа, я виступаю, взявши на поміч мого Господа Бога і стараюсь пильно, щоб якнайшвидше згідно з наказом в. кн. м., підготуватись з усім водним ристунком, бо дуже важко їх дістати, а тепер за три дні до написання цього мого листа рика почала очищатися (від криги), а озера перед нею ще стоять. Я розіслав у різні місця, щоб якнайшвидше забезпечились цим ристунком, і ним дуже пильно, як тільки ним забезпечаться, не затримаюсь і цієї ж години згідно з наказом в. кн. м. швидко допоможу й. м. п. Курпському. А якщо на той час наказ в. кн. м., мого пана і добродія, зволить надійти, щодо того, куди послати роз'їзд з волі в. кн. м. мого пана і добродія, то

я так і вчинив би. А без волі в. кн. м., мого пана і добродія, не наважуюсь. Щогодини виглядаю моєї роти як від Хмельницького, так і від їх мостей панів гетьманів коронних. Як тільки вони прийдуть, до в. кн. м., мого пана і добродія, відішлю цей рескрипт. Зі своїми послугами віддаюсь під ноги в. кн. м., мого пана і добродія.

В Мозирі дня 2 квітня 1651.»

Цидула:

«Після написання мого листа до в. кн. м., мого пана і добродія, повернулася моя челядниця з України (Ukrainy) вважай через дві години, коли дали сигнал. Все, що мені й. м. п. Потоцький повідомив, то я оригінал цього листа і копію (листа) від його племінника по брату про те, що діється в Україні, надсилаю. Якщо я отримаю звітти якусь новину, то тієї ж години дам знати в. кн. м., як моему добродієві. А якщо б так було, як пише й. м. п. Курпський, чого в цей час я не сподіваюся, бо мої ще не повернулись від Чорнобиля. Я їх виглядаю щогодини, для повного успіху не завадило б підіслати до Загала, бо поширюється великий страх про (прихід) в. кн. м., мого пана і добродія, це є поза сумнівом, доповідаю про це в. кн. м. [...]»

У цьому листі вкладені такі відомості:

Копія листа пана Потоцького, писаного з коронного табору до матері, такого змісту: «Мені вельми мостива паніматко, моя мостива пані і добродійко!

Прибувши до війська 12 березня, я застав їх мостей панів жовнірів наших у справі коло Богуна, котрий закотився у монастирі тамтешніх ченців. А поки його до цього примусили, він завдав нам втрат, хоч і невеликих, але досить і їх, бо вбили значніших: пана черкаського старосту і пана Мелешка, які через Буг мчали з хоругвами до міста. Він їм дав відсіч, вчинивши зрадливі ополонки, а коли ті провалились, то їх на суходолі вбили. Тіло пана Мелешка однак знайшли і воно відправлене до Бару, а тіло пана черкаського старости з'їли пси, знайшли тільки одну руку і одну ногу, і голову. Там же і й. м. п. пан брацлавський воевода добре викупався в тій ополонці, бо тікав до замку, щоб з міста туди не вдарили і киями смачно дістав по хребту. При мені штурму ще не було, як і без моєї присутності. Але вони дуже добре укріпились, ми не могли дати їм ради, хіба що вже морити їх голодом та мацати з гармат, котрі їм дуже не смакують. Маємо язиків, (котрі свідчать), що у них мало провіанту та пороху, до води їм приступ дуже тяжкий, бо наші дуже їх мацають удень зі свого укріплення, у котрому й на ніч залишалися б, якби не піхота, котрої по-перше обмаль, а по-друге її небезпечно залишати на ніч через значну втому, бо військо втомлене внаслідок постійних денних і нічних сторож, чат і роз'їздів вглиб України. І сьогодні вийшла чата аж до Кальника. З Прилук теж повтікали до Немирова, де закрилось кільканадцять тисяч козаків з Глухом, котрий ішов на допомогу Богуну і окопавшись по старому місту, дуже добре фортифікується. В. м., моїй добродійці, напише пан Якубовський про те, що діялося перед цим. Я тут уже залишився, у так значній компанії. Прошу в. м., мою добродійку, щоб якнайбільше (?) уважала на своє добре здоров'я. Я в. м., моїй добродійці, щоденно віддаю свої синівські послуги і про це прошу Господа Бога.

З Вінниці дня 28 березня 1651.

Це повідомивши в. м., моїй добродійці, для іншої шляхти, котра певно є дуже цікавою (?), доповідаю те, що належить, в. м. м., моєї добродійки. На Бекловку, довкола якої ходять чати, око маємо пильне. Але їй дають спокій за нашим старанням, куди я й лист до селян написав, убезпечивши їх. Що стосується цих речей, які залишаються в Більківцях (Bilkwosach) і коней, зволь в. м., моя добродійко, уважити добре, а чи безпечно їм залишатися у Барі; вони до якогось часу можуть залишатися, але далі не маю, що там їм буде безпечно, особливо ж тому, що між п. брацлавським воеводою і паном гетьманом можна часто бачити незгоду. Однак нас може тішити те, що (незгода) недовго триває, вони зразу ж миряться. Друга (причина) полягає у тому, що війська, особливо німців та піхоти, дуже мало, а з Польщі ліниво йдуть. Господь Бог знає, що буде діятися. До штурму німців не поженеш, бо хоч і потягнуться, то як тільки вискочить з окопів з кількадесят козаків, то зараз же ця наволоч тікає. Наша челядь і наше товариство, хоч і йдуть, але вони не так здатні (до бою) і це не їхнє призначення. Пушкарі абиякі, а хлопці так окопалися в долах і укріпилися, що їх і гранатами ледве можна викурити, а часто їх (гранати) кидати (не доводиться); це дуже великі витрати, бо вони (гранати) дуже дорого коштують. Це повідомивши, і далі про те, що буде діятися, повідомлю без затримки в. м., моїй добродійці.»

До пана Павші лист від пана Северина Потоцького писаний такий:

«Мостивий пане Павша, мій вельми мостивий пане і приятелю!

Я тому не дав відповіді на перший лист в. м., м. м. пана, бо не мав нічого певного.

Ще не повернувся з табору до мене мій слуга, котрого я послав до їх мостей панів гетьманів; після посланця в. м. приїхав цей мій слуга, котрий там перебував при їх мостях панів гетьманах понад три тижні і бував у тих боях, що в його бутність сталися. Був він і в тому бою, коли Нечая розбили у Красному, де при ньому було також забито понад десять тисяч цього гультайства. Вони укріпилися були у замочку, де й наших чимало полягло і двох значних капітанів було забито; не всиділи вони у замочку, а наші трохи відступили від замочка і пильнували за ними у полі і так вони, тікаючи з замочка в поле, напали на наших, котрих в полі побито; у замочку їх настріляли, нарахували п'ятсот трупів, знайшли й самого забитого Нечая, вони його поклали на столі, а килимом накрили. Був цей же мій слуга, коли взяли Шаргород, також Ямпіль і Чернівці. Стіна (Scianka) була вперлась, біля якої велика оборона, також і хлопства згромадилася немала купа, там їх мості панове гетьмани діставали їх штурмом два дні і дві ночі, що аж дійшло з ними до згоди, вони ручної (вогнепальної) зброї віддали сім тисяч, рушниць, також самопалів, старшини не хотіли видавати, хоча вмовляли їх це зробити їх мості панове гетьмани. В Чернівцях також це гультайство закрилось, котрих і там їх мості панове гетьмани без штурму взяли, там же доценту все було вирубано й спалено, а місто було потужне й багате, однак і його висікли, всього понад десять міст. Де добровільно піддалися, там мир (?) було вчинено, а де боронилися, там доценту вирубано. З цим злодієм Нечаєм була битва в запустний вівторок, взагалі все при милості Всемогутнього Бога нам щастило, хоч його була невелика купа, що дай Боже і до кінця. Потім прийшла до мене відомість від мого урядника, мені здається і ця достовірна, бо там часта відомість від й. м. пана житомирського старости буває у Бердичеві. Хоругву й. м. пана житомирського старости потурбовано у Вінниці, але за милістю Божою без великої шкоди, також і хоругву пана Секиринського, забито кілька челядників. У Вінниці Богуна з кількома тисячами розбито, який був укритися в єзуїтському кляшторі. Там його порохом підривали і вбили, після чого наше військо стало в Прилуді і в Липовці. Після чого пан Аксак пішов був за Уманським полком, начебто мали там щось завдати втрат, але це ще непевно. З України теж така відомість, що начебто Хмельницький мав у цей час із татарами йти просто на табір, бо теж наказано і (нашим) хоругвам квапитися просто до табору. Про Крису, полковника, кажуть, що також з ордою йде до Павлочі і то, що ще авізи непевні і ця відомість є, начебто ті татари, котрі були при Хмельницькому, кілька міст вирубали й набравши там полону, від нього від'їхали. Але і це ще непевні речі, так там у нас кажуть. Прислав мені також листа п. Ободинський, що до нього пише пан Вігура, його зять, котрий живе при й. м. пану київському воеводі у Гошці, що комісія мала б бути і першу середу після Великодня. Був там у мене пан Пришинський у моєму веледницькому костелі у день Пресвятої Діви. Цей казав мені, що й. м. молдавський воевода, волоський господар, дав знати до й. м. пана краківського, що турецький султан з тим шле до к. й. мості, щоб козаків розбив (і вигнав) з Запорозжя, а він обіцяє (приборкати) татар. Сподіваюсь певнішої відомості з табору, бо вже півтора тижні як послав до табору, до своїх добрих приятелів і до племінників по батькові, звідки сподіваюсь відомості якнайшвидше. Це повідомивши в. м., і т. д., і т. д.

З Веледників 27 березня 1651».

Потім мав князь й. мость з військовою старшиною і депутатами хоругви коло, в котрому пани послали на майбутній сейм відправлені [...].

Тоді князь й. м. наказав написати до й. м. пана підскарбія такий лист: [...].

До й. м. пана скарбничого такий лист [...].

До самого (ротмістра), щоб до табору поспішав на термін, призначений у універсалі, без похибки під страхом смертної кари такий [...].

Відправлено і до пана Павші, дякуючи за відомості, а щодо роз'їзду, про який він писав, то щоб дав знати, у яку саме сторону він хоче його скерувати. До Чорнобиля не варто, бо ворог там не має залоги і тільки б людей подратували, а цим швидше викликали б повстання. Якби однак він знав про певного ворога і міг би щось добре вчинити, тоді він заробить на особливу подяку.

До пана Курпського писав князь й. м., щоб він давав знати як йдуть справи (?), щоб з відомостями просто до князя й. м. відправляв і відправив роз'їзд під Любеч і на Мозирський шлях для язика.

5 квітня

Князь й. м., виряджаючи різні приватні експедиції, наказав написати з цієї okazji до Борисова, до й. м. пана надвірного маршалка литовського такого змісту: [...].

При цьому і другий лист до й. м. пана гетьмана великого такий: [...]

6 квітня [...]

Прийшли з варшавською поштою від двору два листи

Від к. й. м. такий лист (від 27 березня – Ю.М.):

Від й. мості пана канцлера коронного такий лист: (від 29 березня – Ю.М.)

Від його мості пана підканцлера коронного такий лист:[...]

Авізи з табору

Після першої сутички з Нечаєм, хоч перемога (...), 3 березня від Стіни рушило військо. Це місто не тільки не хотіло піддатися, але його піхота вийшла в поле, а з гармат було дано залп від міста і з замку. Вишикувавши військо, й. м. пан гетьман сам лівим крилом, а й. м. пан брацлавський воєвода правим наступив. Ліве крило привів сам й. м. пан брацлавський воєвода і частину хоругв із доручення черкаський староста. Тоді в'їхали за поміччю Божою на цій піхоті у місто з шаблями, хоч не без шкоди і в наших: пана черкаського старосту вдарено в сагайдак, стріли потрощила куля і обірвала, самому ж нічого (не сталося), а пахолків і товариства поранено й підстрелено. Потім, давши відсіч, уклали з містом трактати, потім перед й. м. паном гетьманом польним двадцять присягло. Й. м. пан гетьман відступив, пішов до Чернівців і до Винниці, там би хотів підмоги чекати, але її взагалі не бачить, мало що (прийшло).

З Молдавії

Дано знати від господарського двору до нашого війська, що нурадин-солтан з десятьма тисячами прийшов до Хмельницького, а перед цим ногайців тільки шість тисяч, а на весну сам хан іде, військо такі великі як під Збаражем, збирає. Хмельницький про комісію не думає, поки зберуться поляки і литва хоче наступати. До нього прийшли угорські послы, не знати з чим. Турецький чауш іде чи до к. й. м., чи до князя й. м. Вишневецького від візира, котрий є в уєм князю по лінії господаря Сремії.

З Києва, принесені пану київському воєводі:

«12 березня Хмельницький з чималою ордою виступив з Брацлава до Білої Церкви, там він хоче чекати, чи буде комісія, чи ні, але бояться, щоб він не наступив на військо, взявши відомість, що воно невелике, або щоб він не пустив загонів на волость, якщо цьому не перешкодить відлига. Обухів вирубала орда, бо їм не давав нічлігу.

З литовським військом не було жодного конгресу (congressus). Три полки оставлені на залогу від литовського кордону, а тут збирається вся потуга. Один посланець пана воєводи ще чекає на відповідь від Хмельницького, а другий примчав з цією відомістю. Хмельницький писав листа до о. митрополита, радячи мир, що не з нього причина (порухення), але вже татар набрав, тепер важча справа; однак якщо вгамуються та захочуть миру, то і він захоче його, але татар треба винагородити, бо ці даром не вийдуть з землі. І те додає, що хан до цього часу мав рушити; старшина схильна до миру, а чернь вимагає війни.»

Від й. мості ксьондза референдаря литовського цей лист: (від 29 березня – Ю.М.) [...]

7 квітня

Переважно богослужіння дуже імпазантне.

Після богослужіння віддано князю й. м. від й. мості пана Курпського цей лист:

«Ясноосвічений милостивий князю, пане, пане мій милостивий!

Як мені в. кн. м. у Бобруйську доручив і інформував, то я чинив так, а не інакше після мого прибуття до Хойник і зразу даю свого листа з відомостями про все, якого через пошту й. м. і через пана Павшу послав до в. кн. м. А що так довго моє писання не доходить в. кн. м., я не винний у тому, що й. м. пан Павша не швидко висилає. Тепер в. кн. м. доповідаю, що 26 березня я став у Хойниках. Кого з підданих я там застав, то лагідно з ними поступаючи, своїм приходом аж до цього часу затримав їх у домах, а котрих не знайшов, то жоден із них до домів не повертається. А що я не так швидко, як в. кн. м. розраховував, став на місці, то це тому, що не майже двадцять, а майже сорок миль ходу було з Бобруйська до Хойник; і про те в. кн. м. повідомляю, що як ми самі, так і коні наші в нестатках і великій нужді, а не бажаючи, щоб хлопи втікали зі своїх домів, мусимо це терпіти. А що більше, що ми стоїмо в місці трясовинному із поганими переправами на мостах. Коли до чого дійде, то не тільки кінному, але й пішій громаді

не стане місця обернутися, отаке болото довкола. Доповідаю в. кн. м., що до давніх полків, котрі були на залагах, тепер недавно після мого приходу до Хойників, два полки війська прийшло до Любеча. Я посилав уже кілька роз'їздів, щоб довідатися їхню точну кількість, кажуть (язики), що їх шістнадцять тисяч. Отже ми перебуваємо поблизу ворога і в місці небезпечному й незручному, дуже просимо в. кн. м.: зволь нас в. кн. м. якнайшвидше військом підкріпити, бо тут тільки рахується, що п'ять хоругв, а насправді їх немає і повних трьох сот. Інакше перед в. кн. м. презентувалися, а тепер інакше хочуть виконувати свої обов'язки. А на драгун взагалі слабка надія, бо вони мають дуже мало пороху, гнотів та свинцю. Звичайна сторожа надто часто відбувається через нашу малу кількість і через постійні роз'їзди, котрі ніч і день задля пильнішого про себе старання (відбуваються), а в нестатках, у голоді, змореними кіньми здійснюються, тому щоб ми коні до останку не заморимо, понижено просимо в. кн. м. дати нам полегшення присиланням (додаткового) війська, бо коли нас буде більше, не так швидко випадє черга. Універсал в. кн. м., щоб ми з цього полку вислали двох депутатів для вислухання реляції, коли термін слухання реляції припадає, цього ж дня дійшов до нас універсал в. кн. м. Через те, що дуже мало часу, що не можна вчасно приїхати, ми й не послаємо, а на комісію до Мінська на [...] * заслуг будуть обрані. Із цим мої, і т. д.

В Хойниках 4 квітня 1651.»[...]

Після вечірнього богослужіння товариство, прислане від хойницького полку, від пана Курпського віддало цей лист (до князя від 4 квітня – Ю.М.) [...].

8 квітня

Богослужіння і набожество дуже імпозантні. Взагалі не було жодних справ як публічних, так і приватних.

9 квітня

Богослужіння великодневої урочистості рівно з днем відправлялося. На обіді мав князь й. м. у себе товариство гусарської хоругви і німецьких офіцерів. Увечері від пана Павші через мозирських хлопів було віддано цього листа:

«Ясне освічений мостивий князю, пане а пане і добродію мій вельми мостивий!

Ставши на постій у Бабичах, цієї ж ночі нам дано знати, що цей зрадник Сідляр, Булавка і Одинець увійшли були човнами в Рудку Словечну, що від нас тільки у чотирьох милях, для язика. Як тільки мені було дано про них знати, зразу 80 кінних послав для язика, поки вони ще не дізнались про наших, що ми стали на постій у Бабичах, зразу відступили назад до Чорнобиля і, як маю відомість, вони волочаться по островах і тамтешні села біля Прип'яті грабують, котрі у тій стороні належать до Корони. Біля Любеча і Чернігова повно цього гультайства.

Роз'їзд з Овруча пішов до Чорнобиля. Що він там вчинить і які візьме відомості, не затримаю цієї ж години дати знати в. кн. м., пану моему мостивому. Між Горошками та Житомиром люди пана київського підкоморія розбили полчок цього гультайства, котрих було не більше ніж триста. Дано мені знати і про те, що нібито Тиша, полковник котелевський і ходорковський, мав передатися до їх мостей панів гетьманів, воеводи брацлавського і чернігівського. Бруяка за приповідним листом й. м. пана краківського зібрав цього гультайства з триста чоловік і йшов уже до табору під Вінницю. Цей обіцяв бути щирим і зичливим нашим, що дай Боже, щоб цього дотримав, як мусить.

Хмельницький у Білій Церкві осів, нічого про нього не чути. Лист під датою цього мого листа був мені відданий від й. м. пана Курпського, котрий в. кн. м., пану м. м., послаю. З нього в. кн. м. зволиш зрозуміти, чого добивається. А згідно з уважним наказом в. кн. м., п. м. мостивого, я почав робити два пороми на байдаках, а менших буду мати чотири, крім човнів, котрих уже є з двадцять, причому добрих, а якщо буде у цьому потреба, то не затримаюсь з прибуттям до пана Курпського. З овруцьким полком я маю контакт, вони зичать, щоб я до них прибув якнайшвидше, якщо буде у цьому потреба, за що їх мостям дякував від імені в. кн. м. Того товариства, котре я послав до Хмельницького і до їх мостей панів гетьманів, ще нема, маю добру надію, що пан Вольський від їх мостей панів гетьманів може швидко повернутися, але щодо пана Миловського, то сумніваюсь. Боюся, щоб йому у дорозі лісовники не вчинили якоїсь перешкоди (impedimentu), якщо він вирушив у путь на Київ без козака. Я його був добре проінструктував, щоб він від полковників з місця на місце брав козаків. Якщо він там вчинив, тоді думаю, що він уникне тиранських рук. Як тільки хто-небудь з них повернеться, я цієї години відправляю до в. кн. м., п. м. м для вчинення реляції. Також по-

важний наказ в. кн. м., п. м. м., цілком виконуючи, згідно з ним ці три хоругви разом з й. м. паном Вехманом безпечно (*fideliter*) в поле з Мозира вийшовши на постій, 2-го квітня переписавши і реєстр нашими обома підписавши, до підпису в. кн. м., пану н. м., посилаємо. Додаткової роти я ще не переписував, бо ще не всю її маю, в різні місця послав для решти, а тепер, що є, переписавши їх, в. кн. м., пану м. м., посилаю, понижено просячи, щоб в. кн. м., п. м. м., зволив не сердитися, що я так швидко не можу мати всієї роти, бо це найважче (завдання). Смів би я просити в. кн. м., п. м. м., зволь в. кн. м., п. м. м., ще з три хоругви послати пану Курпському і в Загалі їх поставити там недалеко, від них буде тільки дві милі і від нас стільки ж, один другому ми легко могли б помагати. Про це ж в. кн. м., пану м. м., доповідаю, що й. м. пана Курневича вилучивши з додатку, поставили його у старому реєстрі (...) * хоругви, але він є власне додатковим, ледве його завдяки в. кн. м., п. м. мостивого, як досвідченого в цих краях завербував. За цим самого себе і свої послуги під ноги в. кн. м., п. м. м., віддаю.

У Бабичах дня 5 квітня 1651.»

10 квітня

Товариство хоругви з полку, поставленого в Бабичах, своєчасно приїхало для вислухання реляції панів послів військових, котру реляцію їм зачитали. Вони віддали від пана Павші князеві й. мості цього листа (від 6 квітня – Ю.М.) [...]

При цьому пописові реєстри своїх хоругов.

Також від пана Погирського, козацького ротмістра, такий лист (від 5 квітня – Ю.М.) [...]

Відписав князь його мость через них пану Павші у такий сенс: [...]

До пана Погирського князь й. м. наказав відписати так: [...]

Цього ж дня після обіду князь й. м. переписував свої дві гусарські хоругви: одну під порученством й. м. пана мозирського під Пашушкевичами, що у півтори милі від Бобруйська, яка мала у собі сотню кінних. Друга, під самим містом, порученства й. м. пана Коморовського, вількомирського хорунжого, також сто кінних.

Після повернення з поля віддано князю й. мості листи з мозирської пошти. Від пана Павші цей лист:

«Ясне освічений м. князю, пане а пане і добродію мій мостивий!

Після написання цього мого листа одразу ж цієї ж години до в. кн. м., п. м. м., з цими авізами посилаю і з них в. кн. м., п. м. м., зволиш зрозуміти (все). Цей мій челядник, котрий приніс мені ці листи, за певне доповів мені, що цей нещасний плебс бунтує по різних місцях і якби не було трохи цього війська в Овручу, в Бабичах і в Хойниках, певно, що вже і ці краї були б побунтовані. Вже з Чорнобиля ці підстарости, котрі при мені, жодної відомості, ані посланця свого, котрі для відомості його послали, звідти не мають (відомості) і бояться за нього. Козацький роз'їзд другий раз під нас в ріці Словечній підступав, але добра сторожа біля ріки вчинила їм не менший пострах і в лісах, ці хлопи втекли з сіл, їх хапають і катують; коло Любеча і Чернігова їх повно і як маю певну відомість, що пильнують тільки цього шляху Лоївського і Речицького, бо в. кн. м., п. м. м., дуже бояться. З різних місць маю певні відомості, що (...) * пана м. м., пильно прошу, зволь в. кн. м., п. м. м., додати підмоги й. м. пану Курпському, бо від цього багато залежить. Я б з милою охотою звідси б рушив і дав йому допомогу, але цей шлях зараз опанують. Згідно з наказом в. кн. м., п. м. м., я докладаю всіх зусиль, щоб мати належну кількість поромів для переправи війська, якщо до мене дійде певна відомість з України і з Овруча, що цей плебс у Чорнобилі і довкола Чорнобиля почав бунтувати, тоді, взявши Господа Бога на поміч з волі і наказу в. кн. м., п. м. м., хотів би їм цього не допустити. Понижено прошу в. кн. м., п. м. м., зволь нам додати хоч три хоругви, бо цього дуже треба, стоячи на цьому шляху і тоді сміливо я можу сказати, що це перший після Речиці форт до В. кн. Л. Поважній увазі в. кн. м., мого пана і добродія, це доручаю. Я вже побоююсь за повернення пана Мисловського, щоб його десь це гультайство у лісах не заскочило, а не менш і тому дивуюсь, що від їх м. панів коронних гетьманів і досі не повертається мій товариш. Як тільки він прийде, цієї ж години зразу відправлю його до в. кн. м., щоб він дав усну реляцію про все в. кн. м., п. м. м. За цим самого себе і мої послуги під ноги в. кн. м., п. м. м., віддаю.

В Бабичах дня 7 квітня 1651.»

У ньому вкладений лист до цього ж пана Павші від пана Гумецького з Овруча такий:

«М. п. Павша, м. в. м. пане і приятелю!

Дякую в. м., м. м. пану, (дякують) і всі їх мм. Пани обивателі, бо мені у сходці віддано листа від в. м. і й. м. пан Потоцький там же був і цей дуже вдоволений. Отже дуже просимо в. м., м. м. пана, якщо виникне у цьому потреба, щоб нас убезпечив, щоб ми були певні у цій допомозі, якщо була б потреба, то і до Овруча. Як і князю, п. м. м., через наш лист понижено подякували, всі їх мм. пп. обивателі просять в. м. й. м. нашого пана воеводу важко зрозуміти, бо він дуже засмучений через загибель брата, котрого голову, руку і ногу привезли до Корця. На наш лист він коротко відписує усно через пана Маковича, що ми його посилали, щоб він нам багато розповів і дав пораду, як ми маємо тут залишатися ми писали про це. Він сказав і показав лист к. й. м., де пише, щоб ми мали наближатися до лінії, не вимагаємо від вас цього, врешті і нам тут, в Овручі і Речі Посполитій, що не слухали ради й. м., не добра надія, дай Господи Боже, щоб й. м. не зволив цього дочекатися, правда він у великій скорботі за брата, але і то не менша, що листи, котрі до Хмеля писав, були, у панів гетьманів, проведено їх і до двору, мерзненні слова про нього і у війську і по всій Волині, також розуміємо, що і в Польщі має дві своїх хоругви, з котрими на другий день після від'їзду нашого посланця мав проводити тіло (брата) до Гноїна, а потім до к. й. м. має обернутися, бо вже й треті віці напевно вийшли. Що стосується наших військ, то мало не щоденно новини, тільки, що здаля, тому не вірю. Однак не стояли даремно і потім мали кілька сутічок, навіть значних боїв, дві з них щасливо з милості Божої провели, не без наших втрат, на чаті загинули від цих злодіїв, але і їх непогано потріпали, решта ж розпорошилася. Полягло чимало товариства, де й мій племінник по брату поліг, тепер не знаю, що діється коло Чорнобиля (...)* розходитися, щоб хлопство не збиралося до купи. З Києва розумію, що в. м. маєш кращі відомості, бо наші ченці не беруться їздити; посилаю в. м. для зрозуміння дві картки, не знаю, як в. м. буде здаватися.

rozumiem, malo nie odmienną wiadomość ma, coby za rady następowali w Polsce, nie mogę ni od kogo wiedzieć pewnego, jeno różne nowiny, a to już od Korca,

Я, незважаючи на всі інші звістки, (вірю) тій, що з Лабуня з багатьох причин (?), бо постійно ця пошта у війська, з Лабунь до Браїлова 12 миль, до того ж слуга й. м. пана великого маршалка має кого послати і дати вість про те, що там діється; розумію, що різні є відомості про ради, які виникли в Польщі. Не можемо ні від кого нічого дізнатися певного, є тільки різні новини, а це вже з Корця, що начебто король й. м. комісією, а не війною хоче приборкати цей бридкий, вважай бусурманський, народ, чому я не хочу вірити, бо боронь Боже, якщо шабля не напише пунктів на їхніх проклятих шиях, то ми залишимося в таких вольностях, як і зараз; я розумію про це, що князь й. м., пан гетьман литовський, пан н. м., зволить знати, що при дворі діється, але всі дітки у війську, важко мені дізнатися.»

Також від пана Жебрацького до пана Погрошовського такий:

«М. в. м. п. Погрошовський, м. м. пане і приятелю!

Що стосується тривоги, то жодних нема зовсім, за що Господу Богу хай буде честь і хвала. Вінницю з цим ворогом доценту спалено і тих, що на допомогу прийшло дванадцять тисяч козаків і три тисячі орди, мало хто втік, за що складають подяку князю й. м. Дмитру; з в'язнів доходить вість, що у Паволочі має бути сам Хмельницький із 40 000, орди мало має при собі, бо добірну кінноту був послав на відсіч до Вінниці. Це повідомивши, мої покірні послуги в милість в. м., м. м. пану, віддаю. Дано в Лабуні дня 25 березня 1651.»

Приписка:

«Задля новини якої або авізів, якби звідкілясь прийшли, зволь в. м., м. м. пан, ма ти сам, свого не затримаюсь повідомити. Військо стоїть у Браїлові, бо у Вінниці не мали де стати, спаливши її. Ця відбулася у вівторок увечері, а що було у середу, цього не знаємо.»

Перша цидула, писана до пана Третьяка

«Думаю, що в. м., м. м. пп., зволите знати, як військо відступивши з-під Чернівця, 9 березня під Вінницю пішло і як там пан черкаський староста і пан Мелешко, ротмістри, загинули, там же в якій небезпеці був і сам й. м. пан брацлавський воевода, ви мабуть вже зволите знати, а після нашого наступу швидко на допомогу нашим й. м. пан польний гетьман, як добував Богуня, закритого в монастирі з трьома тисячами гультяйства; котрого, хоч і з втратами наших, дістав і здобув, після цієї мізерної вікторії з вів-

торка на середу, тобто 22 березня, вийшла частина війська на чату з волі пана гетьмана польного, а друга частина залишилася під Вінницею, (далі) ми не знаємо. Очевидно що чи на тих, що були на чаті, чи на тих, що при таборі залишились, раптово (improvise) напали татари з козаками, значно наших побили; ця відомість прийшла до їх мостей панів Гуменецьких. При мені посланець їхній цю невтішну вість доповідав. А хоч близько до табору нашого, старший не зумів дати ретельної справи, відправив з моїм листом цієї ж години до табору пана Вижду. Наше військо запевно, що все, дай Боже, цілком відступили під Бар. Як тільки дістану відомість, не затримаю дати знати в. м., м. м. м. панам.»

Друга цидула:

«Жодної іншої відомості не маю стосовно тривоги, котрі почалися з різних місць ні з чого іншого, тільки з того, що наші розправившись із цими злодіями у Вінниці, там випаливши місто, не могли у ньому стати, бо нема де, то вирушило наше військо до Бару і там залишається. До котрого й. м. пан хорунжий коронний з доброю купою прийшов і інші хоругви прибувають. А люди некомпетентні кажуть, що наше військо відступає через якийсь наступ і тому тривога. Сьогодні з Бару товариш з війська, з підхоругви й. м. пана житомирського старости, їхав до його дружини до Корця, котрого я секретно питаю; він не каже нічого небезпечного і лист до своєї пані писаний, від пана сондецького (?), чоловіка його, розпечатавши, дав мені прочитати, де широко пише, до вас писати не може, бо поранений в руку, і сподіваємося потужної війни і хлопських бунтів як виросте трава. З Лабуня маю відомість теж, як і в. м. м. м. п., зволиш писати, що пан Таницький нарозповідав багато небезпечного, наробивши непотрібних речей у Котельні і зіпсувавши маєтність пані. Маю в Лабуні посланця, котрий не може звідти від'їхати, а з певною відомістю й. м. пан Скотницький з паном Черньовським вчора в суботу приїхали до Судилкова. Там були стривожені такими відомостями і (тому) тут залишаються. Може і то бути, що Хмельницький є коло Білої Церкви, бо й козак, котрого на допит під Вінницею дано, каже, що Хмельницький до Паволочі на комісію йде з 40 000; у п'ятницю, суботу і в неділю посланці щодуху мчали до й. м. пана київського воеводи, не можу знати, про що. Вже посланців каже пильнувати, прагнучи знати, як й. м. пан воевода буде поводитися і звідти буде питати, чи й. м. пан воевода вирушає в дорогу. Про Крису є чутки, що він прийшов під Білу Церкву, не знати, чи з полком козацьким чи з татарським; буду мати відомість з Лабуня.

11 квітня

(Уривок із листа коронного підканцлера (?) до жмудського старости – Ю.М.)

[...] Від й. м. пана краківського відомість, що начебто наше військо не мало йти далі за лінію [...], бо Стіна є дуже потужною фортецею, приведена до послуху завдяки розгрому ворога. Ямпіль, що за лінією, центр всіх подністровських бунтів і сповнений в цей час бунтівниками, був узятий чатою, вирубаний і доценту знищений вогнем. Що стосується Вінниці, під якою й. м. п. черкаський староста і пан Мелешко з п'ятнадцятьма товариства на Бугу провалившись, втопились, то в ній укріпився полковник Богун, прагнучи не пропустити далі нашого війська; це той самий, котрий перед цим йшов Нечаєві на допомогу до Красного. 27 березня вона (Вінниця) була взята штурмом, полковник забитий, а всі бунтівники порубані. Глух, уманський полковник, котрий йшов йому на допомогу, ледве втік. Отак почавши 19 лютого, жодного дня це військо при й. м. пану чернігівському воеводі, не було бездіяльним. [...]

Дано з Варшави 29 березня 1651.

Приписка.

Про загибель пана черкаського старости прийшла інша, певніша, відомість, від й. м. пана київського воеводи, як це з копії його листу краще зрозумієш.

[...]

12 квітня

Взагалі жодних доручень не було, бо кн. й. м. зі слободи Казимирової не повернувся, тільки вважай аж у сам вечір. Приїхав з й. м. козак Отрошко, віт Казимирової слободи, котрий взяв універсал на збирання волонтерів і, зібравши дружину в кількадесят чоловік, став під Горводем. Там 5 квітня вночі в самому Горволі напали на нього Костирка, Чаровник і сумнозвісний (famosus) Шиш з більш як з півтора сотнею гультайства, із котрим задля язика йшли під табір; Отрошко закритися у пекарні спочатку сам, а потім ще з двома потужно боронився звідти понад чотири години, поклав трупом кількох, в

т. ч. й самого Костирку, труп якого було на другий день знайдено в полі. Так, нічого не досягнувши, вони мусили в розсіпку відступити. Отрошко, котрий витримав такий удар, залишається без жодної подряпини.»

13 квітня

Козак й. м. п. хорунжого надвірного віддав кн. й. м. цього листа:

«Яснеосвічений кн. м., п. жмудський старосто, мій вельми м. п. і добродію!

Прибувши до Гомеля згідно з моїм обов'язком і наказом в. кн. м., я вчинив смотр (ostentatia) моєї хоругви і роти перед в. м. паном Макаревичем, присланим для цього від в. кн. м.; посилаю список (?) і реєстр моєї роти, як тих, що перебувають під прапором, так і тих, котрі не прибули своєчасно, з підписом моєю рукою і й. м. п. Макаревича. Останній іменем в. кн. м. визнав готовність до служби на 1 березня. Не сумніваюсь, що по милості в. кн. м., м. м. пана, (...)» оскільки я отримав цю декларацію в. кн. мості у Бобруйську. Відсилаю відповідь від чернігівського полковника Небаби на лист мого (гомельського) підстарости, котру в. кн. м. послав при листі до себе від пана Фаца, захопленого козаками. Бо вчора і сам до цього ж Небаби з моїм листом послав у справі вбивць (?), які стали через лінію (кордону) і чекаю швидкої відповіді, тоді (як отримаю), то тут же, негайно, відправляю до в. кн. м. з паном Халецьким у дорученій мені справі, котрий, як бачу, не суперечний (non recusat) волі в. кн. м. і сам обіцяю одразу після свят, дасть Бог, поспішу до Бобруйська. Доповідаю також в. кн. м., що сьогодні до мене дійшла достовірна вість від моїх підданих з Гомельської волості, що якийсь Шарпата (Szarpata) разом із Костиркою (Kostyrka), переправившись під Лоевом, вдарив (Шарпата) з двадцятьма чоловік на Чоботовище (Czobotowisze), маєтність їх м., м. п. п., Халецьких, а Костирка у малій громаді в кількадесят чоловік на тому боці Дніпра йшов на Горволь. Вірогідно, що вони й далі мали йти, пробувати щастя, ловити коні і челядь, як і під Речицею. Про все, що і потім буду мати гідного уваги в. кн. м., негайно повідомлю.»

У ньому вкладено реєстр товариства як того, що прибуло і що не прибуло на цей перепис [...]

При цьому листі віддано руського листа чернігівського полковника Небаби до гомельського підстарости [...].

Від пана Кричевського старости віддано кн. й. м. такого листа:

«Яснеосвічений кн. м., п. жмудський старосто, м. в. м. пане!

Приїхавши до Кричева, я знайшов листа (?) від й. м. п. мстиславського старости, який запрошує нас на сеймик до Мстислава на 4 квітня згідно з ініціативою в. кн. м., м. м. п., котрий зволиш повідомити про серйозну небезпеку, яка загрожує нашому Мстиславському воєводству. Коли ж ми на цей час приїхали до Мстислава, їх м. м. п. п. обивателі дуже вдячно прийняли цю пересторогу від в. кн. м. і відправили посла до в. кн. м., дякуючи за це і просячи також про підкріплення. Послали також і до й. к. м., просячи, щоб посполитому рушенню воєводств Полоцького, Вітебського із Оршанським повітом не наказували віддалятися від цих країв, але якщо б було щось тяжке на нас, то щоб нам помагали. А доки прийде ця підмога як від в. кн. м., так і від й. к. м., ми ухвалили собі місцеву оборону, бо йде перепис, а зразу ж після перепису ми маємо стати в полі там, де буде необхідно, а віддання (?) під моїм Кричевом тепер є дуже небезпечним, бо вже нізвідки заслону нема. Із Стародубу п. Галінич (?) пішов до Чечерська, а п. Еймонт, почеповський (?) підстароста з Почепа вийшов з гарматами до Кричева, де мають артилерію. То прикордонні панове стародубські, пишуть, щоб він з нею не відходив до Литви, до свого пана. Отже тепер сам тільки один мій Кричев буде змушений прийняти весь удар на себе, бо іншого заслону нема. Я з цією пригорщею війська, яке набрав за свій малий кошт, видно (...)», але тут буду залишатися і що зі мною буде, то буде (?), з усіх сил відбиватися буду, бо мушу мати оборону, як не маю з чим розпочинати наступ.

Отже, треба милості в. кн. м., м. м. п., щоб я нікому не мусив давати у моєму Кричеві хліба, бо хлопи вірогідно піднімуть повстання. Їх я тепер погладжую, надаючи їм вольності, хоч не без шкоди моїм прибуткам, а їх приохочую до себе, і вже до мене починають повертатися самі бунтівники, а я, давши амністію їхній сваволі, до себе їх пригортаю, вони мені дуже охоче присягли; я випробував їх, одного з них пославши шпигом до й. м. пана, до Дрокова. Цей повернувшись, прозвітував мені, що у Дрокові (стоять) козаки, а їхнім полковником є Шабельтасний (Szabeltasny). А цей Дроков від мене тільки у вісімнадцяти милях, це досить близьке сусідство, і певно як тільки вода спа-

де, а вона тепер надто висока, захочуть спробувати (позмагатися) з Кричевом. Зачим в. кн. м. понижено прошу, щоб на мене, який завжди радий вашій князівській мості, а це бачить Сам Бог, служу, зволив бути милостивим до мене і дав мені підмогу, але якщо в. кн. м. зволив би дати проповідний лист для набору добровольців, котрих можна було б знайти тут, у Мстиславщині, а вже я знав би, що з ними чинити, я випередив би, пан, Шабельтасного, а так, без приповідного листа від в. кн. м., не смію нічого починати, бо маю інші приклади (?). Не сумніваюсь у вашій князівській м., що в. кн. м., побачивши саму слухність, не будеш проти мого обґрунтованого прохання, але з своєї канцелярії так на приповідний лист на добровольців, так і на універсал, щоб жоден в Кричеві і на шляху (?) не наважувався стати, бо я, прийшовши з трьомастами війська на залогу на це місце, з своєї власної шляхти утримую цих людей. Що тільки я в цій оказії милості, ласки й фавору в. кн. м., м. м. пана, дізнаю, готовий завжди відслужити при оказії в. кн. м. Віддаюся милості в. кн. м. з своїми пониженими послугами. З Мстислава.

Цього дня князь й. м. дав відпочинок (...)*, жодних публічних справ не було.

14 квітня[...].»

Коментарі:

29 березня

«чернігівський воєвода» – Марцін Калиновський, гетьман польний коронний, чернігівський воєвода;

«брацлавський воєвода» – Станіслав Лянцкоронський;

«Павлович» – ротмістр війська Я.Радзивілла;

«листочок козацького сотника» – цей лист горностайпільського сотника Михайла Панкевича, написаний не пізніше 27.03.1651 р. з Чорнобиля, вже був нами надрукований: Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ – 2001. – №1. – С.141–142;

«Петрикова» – Петриков – містечко на лівому боці р. Прип'ять, що стоїть вище за течією від Мозиря.

31 березня

«пана воєводи в Гощі» – ідеться про київського воєводу Адама Киселя; Гоща – нині райцентр Рівненської області;

«черкаський староста» – черкаський староста Микола Кисіль, рідний брат Адама Киселя;

«запорізького гетьмана» – ідеться про Богдана Хмельницького;

«ловчого» – імовірно йдеться про ловчого коронного у 1649–1660 рр. (певний час він був у 1649 р. ловчим литовським) Яна Теодора Майделя;

«під Черняхів» – Черняхів – містечко на північ від Житомира і на захід від Коростишева, що в сучасній Житомирській обл.;

«Чернівець» – ідеться про містечко Чернівці (Черневці) на південний захід від Вінниці (на території сучасної Вінницької обл.).

4 квітня

«панів гетьманів» – ідеться про коронних гетьманів Речі Посполитої: великого (Миколай Потоцький) та польного (Марцін Калиновський);

«Прилук» – ідеться про містечко на Правобережній Україні;

«волоський господар» – Василь Лупу (Лупул) – тогочасний молдавський господар.

6 квітня

«князя» – Ярема Вишневецький, син Раїни Могили і князя Михайла Корибута Вишневецького;

«Єремію» – ідеться про молдавського господаря Єремію Могилу, його дочку Раїну Вишневецьку та його сина Олександра, що був молдавським господарем у 1615–1616 рр., але потім прийняв іслам і став візиром турецького султана. Із цим Олександром вів переговори Б.Хмельницький, щоб той став молдавським господарем за умови повернення до православної віри.

12 квітня

«під Горводем» – Горволь – містечко на північ від Речиці (суч. Гомельського району) в Білорусі;

«Костирка» – можливо слова «Чаровник» і «Шип» написані з малої літери. У такому разі даний фрагмент слід перекласти таким чином: «Костирка, чарівник і сумнозвісний шип». Відзначимо, що «шипами» ще в часи «Смути» початку XVII ст. в Московській державі називали і повстанців, і злочинців.

13 квітня

«руського листа чернігівського полковника Небаби до гомельського підстарости» – цей лист від 8.04.(29.03.)1651 р., писаний у Чернігові, був опублікований: Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. – 2001. – №1. – С.142.

The publication gives the fragment from camp journal of Lithuanian commander duke Janusz Radziwiłł, a unique source from the history of national liberation movement of Ukrainian people of 1648–1658. This document is a detailed manuscript which day after day stated all the important events (among them those yet not known to the historians).